

ALTERNATÍV ÉLETSTRATÉGIÁK – NÉHÁNY JELLEGZETES MODELL

Ahány ember, annyi féle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukciók kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s ily módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiai sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, (amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összemeri tudássá, a folyamatosan bővülő összemeri tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak). Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz, és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹⁴⁰

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltúr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt meta-rendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang minden korban másképpen jön létre. Ama korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, a válság, a gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, melyek az uralkodó (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulási módok; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulási módok alkotta „mainstream”

140 Minderről bővebben lásd Kapitány – Kapitány 2007; az életstratégiákról például: Hankiss – Heltai 2010 is.

számos eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak. Az elmúlt évszázadokban az Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a haszonelvel, a versenyeszménnyel, a piac illetve a pénzgazdaság preferenciájával, az individualizmussal, a siker kultuszával szokták jellemezni – s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek. Amikor a modern piacgazdaság térhódítása, illetve egyértelmű uralma a mainstream, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a mainstream részévé, amelyek ezekhez igazodnak, amelyeket ezek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett „szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvet, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszerei individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egyfajta hedonisztikus élvezet-kultusz is társul.¹⁴¹ (A sikerorientációt olykor a teljesítményelv preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;¹⁴² ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi). A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erők és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, bár hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől kü-

141 Rokeach 1973, 1984; Bell 1976; Bourdieu 1978; Inglehart 1990, 1997; Kapitány – Kapitány 1983, 2013/b; Wallerstein 1998; Schulze 2000; Hankiss 2002; Beck 2003; Debord 2006; Böröcz 2010, stb.

142 Weber 1982, 1987.

lönböző értékek, vilásképelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívá.)¹⁴³

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az ezen elvek alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére az eléggé belülről irányított személyiségek megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így az integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is).

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A

143 Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég, ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különcségnak számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletgá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstream-szemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott, széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élők legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe bekapcsolása. (E példából az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény). Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az államszocializmus utolsó éveiben az akkori rendszer „demokratikus” legitimálására létrehozott – tehát az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett – többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselétévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média hozott létre, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírtérket látván „alternativitásukban”.

„mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó –, azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, mert egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott mainstreamnek sok pozitív eleme van is) egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására.* Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream körül válságtünetek jelentkeznek (például, amikor korunkban az egyoldalú haszonelv-követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének – például a kultúrának – gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavarai, az egyoldalú siker-kultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálódásába, frusztrációjába torkollik).

Minthogy társadalmi rendszer-, társadalmi formáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékszerkezete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel „A szellemi termelési mód” című könyvünkben.¹⁴⁴ Amellett igyekeztünk érvelni, hogy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jóllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségtávolyan jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy *későbbi kor mainstreamjét* képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások *korábbi, vissza nem térő korszakok* szemléletét hordoz-

144 Kapitány – Kapitány 2013/b.

zák,¹⁴⁵ ismét mások *korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek* a „főáram” elemei. Minthogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására). Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstream-jellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.¹⁴⁶

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalmelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Ilyen körkép elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne süllyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann effektusnak)¹⁴⁷ örvényébe. Tanulmányunk célja nem több, mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

Alternatív életstratégiák című kutatásunkat az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el, (és az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató kb. egy órás interjúkat készítsünk. Az interjúkat döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró

145 Minthogy az is gyakran előfordul, hogy egy korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlat-típus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet, (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

146 Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenyelv vagy a haszonelv, csak – ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor – nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

147 Noëlle-Neumann 1984.

Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukción az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz-, és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek, s készítsenek velük interjú megadott interjúvázat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabda-módszernek megfelelően – kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével – jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum egyórás mélyinterjú készült, s miután a „mainstream” maga is több elemből összetett, az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős minta¹⁴⁸ ebből a szempontból eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén – van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

148 Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannyal készített külön-külön interjúkat, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

Főbb modellek¹⁴⁹

A mainstreamhez képest „alternatívának” minősítettekről közvetlenül információt kapunk arról is: *a fiatal felnőttek (többségükben egyetemi hallgatók) egy csoportja* ma milyen életstratégiákat, milyen személyiségeket érez alternatívának. Az elemzés ennek egyes modelljeit tudja elkülöníteni.

A modellekhez-sorolás egyik (kemény) változója az *életkor*. (A nemnek is lesz szerepe, de csak más változókkal együtt). A középiskolás korú fiataltól a nyolcvanas éveiben járó idősebb emberig minden nemzedék képviselve volt,¹⁵⁰ és az egyes válaszadók „alternativitását” egymástól megkülönböztető egyes sajátosságok kifejezetten nemzedéki jellemzők voltak. Másik szempont, ami a modellekhez sorolást meghatározta, a *foglalkozás vagy hivatás*. (Egyeseknél már a választott foglalkozás olyan, amelynek vállalását az interjúkészítő a mainstreamtől eltérő életstratégiának érezte, másoknak nem foglalkozásuk, mellette (illetve nem foglalkozásszerűen) végzett tevékenységük az, ami „alternatívának” minősül. A közös elem, hogy akik foglalkozásuk alapján kerültek a mintába, azok is kivétel nélkül erős *hivatástudattal* űzik az adott foglalkozást. A modellekhez sorolás szempontja természetesen az *értékrend* is, mint erre fentebb már utaltunk.

Az interjúalanyok kiválasztását az esetek nagy részében a *tisztelet* motiválta. Néhány esetben ugyan az „alternatív” az interjúkészítő számára egyszerűen a „különc” szinonimája volt, de ez mindössze egy-két interjúra érvényes. Volt néhány más kultúrából érkezett interjúalany: az ő kiválasztásuk részben a „kuriózumnak” köszönhető, (bár az eltérő kultúra nézőpontja sokszor arra is alkalmasnak bizonyult, hogy jelezze a saját kultúránkban érvényesülő fősodor relativitását, nem-magátólértetődő voltát, megkérdőjelezhető vonásait). A túlnyomó többség viszont egyértelműen olyan embereket keresett, akiket nemcsak atipikusnak, hanem valamilyen szempontból kiválónak, példaadónak, az átlag fölé emelkedőnek, a „mainstreamhez” képest annál gazdagabb és/vagy értékesebb és/vagy vonzóbb életstratégiát követő embernek ítélte.

149 A kutatás további aspektusainak feldolgozása *Alternatív életstratégiák* című, a Typotex kiadónál megjelenés alatt álló könyvünkben olvasható.

150 A legfiatalabb interjúalany 17, a legidősebb 87 esztendő volt.

Tipikus foglalkozások, hivatások

Ez az attitűd is megnyilvánult abban, milyen foglalkozások – vagy pontosabban: milyen hivatások – körében keresték elsősorban interjúalanyait. Sok közöttük a *művész* (a szuverén alkotók személete általában független lévén a mindenkori mainstream egyoldalúságaitól); a *tanár* (a diákjaikban mélyebb nyomot hagyó, az átlagból kiemelkedő tanárok éppen azon sajátosságaikkal emelkednek ki a többiek közül, amelyek eltérőek az átlagostól, a szokásostól); az *önkéntes, karitatív tevékenységet végző* (hiszen ezek az emberek kötelezően el-nem-várható többlet-feladatokat vállalnak magukra; az ilyen emberek értelemszerűen olyan korokban válnak „alternatívokká”, amikor a karitativitás nem általános, nem „mainstream”). Hasonlóképpen kerülnek a kiválasztottak közé különböző mozgalmak *aktivistái* illetve *jogvédők* is. (Utóbbiak, csakúgy, mint a *szociális munkások*, nagyrészt eleve olyan feladatokat végeznek, amelyeknek lényegükhöz tartozik a gyakran a „mainstream” okozta igazságtalanságok, hátrányok korrigálása). Ugyancsak nagy számban szerepelnek a mintában *gyógyítók* (elsősorban *természetgyógyászok*, tehát a hivatalos orvosláshoz képest eleve „alternatív” módszerek alkalmazói;¹⁵¹ *pszichológusok*, és olyan orvosok, akik a mindennapi gyógyító tevékenységükön kívül külön is vállalnak valamilyen ügyet). Az egészséges életforma terjesztőiként több *sportág oktatója* is lényegében ebbe a csoportba tartozik. Bekerülnek a mintába különböző vallások *szertesei* is: a szerzetesség minden korban többlet-vállalást jelentett, s a szerzetesi életvitel következetes betartása egyúttal az eltérés is volt a mindenkori mainstreamtől, (hiszen a szerzetesi kivonulás sosem válhatott „mainstreammé”, és a társadalom fősodrát gyakran éppen a szerzetesség – illetve az átlagfölötti hivatástudattal megáldott papság¹⁵² – figyelmeztette nemkívánatos túlzásaira, zsákutcáira). Hasonló okkal az interjúkészítők néhány *filozófust* is beválogattak a válaszadók közé. *Vállalkozókkal* is találkozhatunk az interjúalanyok között, ezek azonban szinte kivétel nélkül olyan vállalkozások, amelyeket alapvetően nem a profitorientáció mozgat (bár egyesek ilyen szempontból is sikeresek közülük), hanem valamilyen közhasznú cél megvalósítása. Végül néhány olyan foglalkozást említhetünk, amelynek lé-

151 E gyógyítók egy része – akárcsak a korábban sorolt önkéntesek, aktivisták – gyakran valamilyen kereső foglalkozás *mellett* végzik tevékenységüket, ami azonban számukra (és az őket kiválasztók számára is) jóval meghatározóbb a „főfoglalkozásnál”, személyiségük sokkal inkább meg tud benne jelenni.

152 Mintánkban néhány ilyen pap is szerepelt.

nyege a természet egyes elemeivel való közvetlen foglalkozás, a természetben-élés; őket az elidegenedett ipari társadalommal, a városi léttel alteráló életforma iránti vonzalom, tisztelet juttatta a kiválasztottak közé.

1. A művészek nagy száma nyilván abból is adódik, hogy az interjúkészítők túlnyomó többsége művészeti egyetem hallgatója, így számukra természetes, hogy interjúalanyaikat saját életkörükből, a számukra szakmai és emberi szempontból egyaránt orientáló (többnyire idősebb) kollégák (illetve művésztanáraik) köréből válasszák. De nem csak ők választanak ilyen interjúalanyokat. A művészek, mint erre fentebb utaltunk, eleve a szuverén alkotói alapállás megtestesítői, az új alkotásával valamilyen mértékben mindig alternatívát képeznek a fennállóval szemben – az új formákkal kísérletezők, új stílust teremtők különösen –, s közülük sokan társadalmi kérdésekben is megfogalmazzák „különlémenyeket”, kritikusan szemlélik a jelen viszonyait. Ezenfelül többnyire életformájukban, s szemléletük egészében is eltérnek a mainstreamtől: egyrészt az életük jóval telítettebb esztétikummal, mint ez általában szokás, hangsúlyos benne az alkotás, a szuverén gondolkodás és életforma; a művészek nagy része nincs (vagy a foglalkozások nagy részénél kevésbé van) betagozódva a társadalmi hierarchiába; s az esztétikai szempontok – például a haszonelvűséggel szemben – a mindennapi lét egészen másfajta megszervezését is igénylik.¹⁵³ Környezetükre is a személyiséget kifejező, szuverén ízlést tükröző tárgyak átlagfeletti sokasága, a hangsúlyosan esztétikus elrendezések, tárgy-, és tér-kompozíciók a jellemzők. Életükben a művészet és a mindennapi lét kapcsolata sokkal szorosabb, s ez gyakran azt is jelenti, hogy a világot jóval tágabb perspektívából szemlélik. A művészi alkotás mindig kapcsolatba hozza az egyént a világ mélyebb törvényeivel, (ahogy az egyik interjúalany megfogalmazza: „a művészet segít a lét gyökereihez való visszatérésben”),¹⁵⁴ s ez sokaknál a mindennapokban tapasztalt felszínesség elutasításával is jár. A művészi sűrítés gyakorlata által számos művész nyelvi megfogalmazásaiban is tömör, lényegkiemelő módon fogalmaz, lényeglátó „bölc” imázsát társítják hozzájuk (hasonlóképpen a filozófusokhoz is). Az alkotói attitűd többeknél a jövőorientáltságot is erősíti, hangsúlyt ad a pozitív jövőkép igényének. A megszólaltatott művészek közül több sokoldalú, különböző területeken, vagy legalábbis

különböző műfajokban fellépő alkotó: e tulajdonságuk a túlzott specializáció kritikája is. Minthogy a művészi alkotás szellemi értékek rendszerére épül, s ezek kincsestárát gyarapítja, a meginterjúvolt alkotók többnyire a társadalomban domináló (vagy legalábbis dominálónak tartott) haszonelvűség markáns ellenlábásainak mutatkoznak. A kreativitást sokan játékoságnak élik meg, nem is egy megszólaló művész a gyermekség (késő öregkorig) megőrzésének fontosságát hangoztatja. Jónéhányan az elidegenedett városi léttel szemben a kreatív alkotói létet a természettel való összhangban látják igazán megvalósíthatónak, s ez természetközeli életet, egyeseknél egyfajta kivonulást is jelent. A falu, a vidék preferálása e művészeknél a kulturális hagyomány fokozott tiszteletével, az annak tulajdonított hangsúlyos jelentőséggel is együtt jár. Végül egyes művészek életében abból a szempontból is szembetűnő a mindennapi élet és a művészet szorosabb kapcsolata, hogy a társadalom egyes problémáinak megoldásában is a művészet eszközeit mozgósítják: felhasználják a művészet gyógyító, terápiás hatásait; konfliktuskezelő potenciáit,¹⁵⁵ a szociális problémák enyhítésében felhasználható lehetőségeit.¹⁵⁶

155 Különösen színházművészeknél szembetűnőek a társadalmi kérdésekhez való közvetlen visszacsatolás kísérletei. Idesorolhatjuk a playback színházak törekvését az egyéni élet eseményeinek közös élménnyé tételére és feldolgozására (az elmagányosodást erősítő általános trendekkel szemben), s ezt az eszközt krízisintervencióban is alkalmazzák, (legutóbb például a 2010-es iszapkatasztrófa károsultjainak segítve az őket ért traumák feldolgozásában). Ide sorolhatjuk a Baltazár Színház erőfeszítéseit, sérült emberek számára is megadva az alkotás és a katarzis lehetőségét. De említhető a Krétakör Színház művészeinek azon akciója is, amikor egy falu lakóinak kínáltak eszközöket a településen jellemző konfliktusok feldolgozására, kezelésére.

156 A tárgytervező művészek körében terjed (és az interjúalanyok által is említésre került) a szociális problémákra reflektáló szociális (illetve inclusive) design, amely a tárgyalakotást, a tervezői kreativitást a l'art pour l'art esztétikumtól afelé tereli, hogy a tervezők olyan megoldásokon gondolkozzanak, amelyek közvetlenül is könnyedséget vihetnek a különböző hátrányos helyzetekbe kényszerült egyének, csoportok életébe. Lásd például: Barcza 2011; Szentpéteri 2010. Ugyancsak terjed, és több interjúban is lelkes támogatást kapott a fenntarthatóság szemlélete a tervezői munkában, az olyan design, amelyben a környezetkímélés, az újrafelhasználható anyagok alkalmazása, a költségtakarékos de „emberbarát” megoldások kerülnek előtérbe (Barcza 2011; Ferka 2009). E szemléletben kiemelt jelentőséget kap a lokalitás, a helyi adottságokhoz és szükségletekhez alkalmazkodás követelménye is.

153 A művészet eszközeinek használati lehetőségeiről lásd Csikszentmihályi 2009; Bodóczy 2012; Cosovan 2009.

154 Lásd 68. interjú.

2. A *tanárok* közül kiemelkednek a mintában egy-egy tanári karból kiemelkedő nők és férfiak, akik diákjaik kedvencévé, mesterévé, akár példaképévé is válnak. Közös jellemzőjük az átlagosnál erősebb *hivatástudat*. Valamennyien rendkívül szeretik szakmájukat, életenergiájuk nagy részét belefektetik. Szenvedélyesek, *motiváltak*, ezáltal magukkal ragadják hallgatóikat. Amit tanítanak, az vagy a mai napig is *kíváncsisággal* tölti el őket, vagy belőle új s új inspiráció felé kanyarodnak. Mindez azzal jár, hogy saját dinamikájuk, nyitottságuk ragad át diákjaikra is, *érdekesé* téve mind az oktatottakat, mind magát az oktatót. A merev tananyag-átadásal szemben e tanárok mindig *új módszereket* vetnek be az érdeklődés felkeltésére, a megértés fokozására. *Kellő rugalmassággal idomulnak a mindig változó helyzetekhez*, és sokan az *egyes diákok személyiségéhez* is külön-külön kulcsokat keresnek/találnak. Tekintélyük van, de általában *nem tekintélyelvűek*; kritikai véleményükkel példát adnak arra, hogy diákjaik is merjenek, tudjanak kritikusak lenni. Ezzel egyúttal elismerik azt is, hogy a serdülőkor (és a fiatal felnőttkor) természetéhez tartozik a lázadás, s annak nem leverését, hanem konstruktív tételét tekintik feladatuknak. Többnyire az oktatói hivatástudaton kívül nevelői hivatástudattal is rendelkeznek, olykor katartikus helyzetek teremtésével segítik egy-egy diák átlendülését személyiségfejlődése kritikus pillanatain. Mindehhez a művészekéhez hasonló *kreativitásra, alkotóképességre* is szükségük van (egyesek ezt úgy fogalmazzák meg, hogy a jó tanár egyúttal jó színész, jó dramaturg és jó rendező is), és többre közülük az oldott légkört teremtő *játékos* is jellemző. Gyakran élnek azzal az eszközzel, hogy *saját tapasztalataik példáját* tárják hallgatóik elé, vállalva azt is, hogy gyengeségeik is napvilágra kerülnek, tudatosítva a nehézségek, hibák, kudarcok szükségszerűségével is a fiatalok identitásának kialakulásában általában nem könnyű folyamatát. Igyekeznek *erkölcsi mintát* is közvetíteni: fölé emelkedni az alantásnak, saját gyakorlatukban kerülni mindent, ami hazugság vagy hipokrizis (hiszen az ezekre különösen érzékeny fiatalok körében minden egyéb erőfeszítésük kárba vesznék, ha ezen a vizsgán elbuknának).¹⁵⁷ *Elfogadják a vélemények pluralizmusát*, nem erőltetik rá a tanulókra saját véleményüket, ugyanakkor *nekik maguknak mindig határozott véleményük van*, hiszen ezzel lehet példát adni arra,

157 A korábban említett „filozófusok” tekintélye is hasonló alapokon nyugszik; sok tekintetben ők is hasonló „tanárai” azoknak, akik az alternativitás példái közé választották őket.

mennyire fontos, hogy az embernek legyen – önálló – véleménye, s azért álljon is ki. Ahogy egyikük fogalmaz: „minden tanár választhat, hogy gondolkodtat-e, vagy végrehajthatat nevel”. Talán legfőbb közös sajátosságuk, hogy a fentiek következtében is hallgatóik azt érezhetik: ők fontosak oktatójuknak, s ami ebből következik: *van fontosságuk, jelentőségük a világban*. (Ami természetesen e jó pedagógusok esetében sosem jelentheti a diákjaik szeretetéért, elismeréséért való önálarendelő ácsingózást). Ellenében azokkal a tanárokkal, akik rejtik tanítványaik elől ismereteiket, e pedagógusok mindent igyekeznek átadni tudásukból. Mindennek következtében ezek a kiemelkedő tanárok nemcsak tanártársaikhoz képest képviselnek pozitív alternatívát diákjaik szemében, hanem egyúttal egyes, a társadalomban domináns modellekhez képest is: a bemutatott sajátosságok közvetett *kritikai a hierarchikus szemléletnek, a versenyelv, a másokkal szemben érvényesített individualizmus mindenek-fölöttiségének, a személyi sajátosságokra érzéketlen piaci kiválasztódásnak*.¹⁵⁸

3. A következő hivatáscsoport az *önkéntesek, aktivistáké*. Közöttük igen sok fiatal, huszoneves található. Túl azon, hogy az ifjúkor általános sajátja az, hogy a fiatal ilyenkor helyét, az értelmes cselekvés lehetőségét keresi, a jelenkorban (örvendetesen) növekedni látszik az ilyen tevékenységet vállaló fiatalok aránya. Az esetek többségében a hivatalos munkalehetőségek között nem talált, értelmes, felemelő, lelki egyensúlyteremtő tevékenységforma *választásáról* van szó, (bár persze a nem pénzért végzett, de a társadalomnak és egyénnek is hasznos munka a magas munkanélküliség idején egyfajta „menekülési út” is lehet az aktivitás-szükséglet és

158 Néha közvetlenül meg is fogalmazzák, hogy mivel szemben képviselnek alternatívát. (Van, amikor keserűen, például abban az esetben, amikor egy középiskolai tanár arról beszél, hogy elavultnak érzi magát, mert ma „az ügyeskedés kap nagy teret”; ha az ember „mutatja magát”, ez többet jelent, mint a tényleges teljesítmény; a fiatalok e körülmények között a túlélésre játszanak, a minimumteljesítésre építenek /103. interjú/. Egy másik tanár, aki azt hangsúlyozza, fontosnak tartja, hogy morált, emberi tartást is adjon a diákjainak, ehhez hozzáfűzi: „lehet, ez ma már múlt századi” /70. interjú/). Az a mainstream nagy súlyának következménye, a mainstream nagy felelőssége, s még inkább növeli az „alternatívok” jelentőségét, hogy éppen e példaadó tanároknak kell azt érezniük: nem ők a „korszerűek”. (Jóllehet korántsem idős, megkeseredett emberekről, hanem frissen, nyitottan gondolkodó pedagógusokról van szó).

az önbecsülés megtartására). Több aktivista explicit módon ki is fejtí, hogy az alternatív jelleg a munka általuk használt fogalmára is érvényes. A hivatalos munkák nagy részét elidegenedettnek, agyonbürokratizáltak, társadalmi hasznosságától elszakítottak látják, s ezzel szemben találnak egyensúlyra, kielégülésre olyan önkéntes munkákban, amelyek *karitatív* jellegűek (tehát segítő funkciójuk, társadalmi *hasznosságuk* közvetlenül érzékelhető); *kreatívak* (tehát az ember nem egy lélektelen végrehajtó gépezet csavarjaként, hanem aktív egyéniségként tud benne megnyilvánulni); olyan munkában, amely – lévén önkéntes – *optimális mennyiségű*, az egyén energiáit nem kizsigerelő tevékenység, és többnyire kooperatív is, megadva az egyénnek a *közösség* mind ritkábban átélhető élményét is. Mindezeknek köszönhetően e szabadon választott (s ezáltal a szabadság érzését is közvetlenül sugárzó) munka *értelmes és örömmel végzett*, az egyént ily módon fiziológiailag is közvetlenül jutalmazó munka. Ugyanakkor többen tudatos szembenállást is megfogalmaznak a *munkanélküliséggel*, az egyén képességeit herdáló „*rabszolgamunkával*”, vagy a munka olyan öncélúvá váló önkéntes túlhajtásával, amit a „*work-alcoholism*” fogalma takar. Bírálattuk a kapitalizmus állandó növekedéskényszerével összefüggő, magasan pozícionált, de túlhajszolt, az egész életet a munkának alárendelő életforma, illetve az emberek nagy részét értelmetlen, szellemi-lelki kielégülést nem nyújtó, a személyiség sajátosságaira érzéketlen tevékenységekbe kényszerítő foglalkoztatási formák kritikája is. Megfogalmazzák, hogy – az agyonhajszolt menedzserek által jelképezett (de sokkal többek által követett) úttal szemben – jóval kevesebb pénz is elég lenne a magas életszínvonalhoz, ám a növekedésre épülő rendszer ezt a választást a mainstream munkafarmákban nem teszi lehetővé. A jelen társadalomban ugyanakkor adottak olyan csatornák, amelyeken keresztül azok, akik aktívan keresik céljukat, megtalálhatják az alternatív munkavégzés lehetőségét. S egyáltalán nem csak „idealista” altruistákról van szó. Számos önkéntes, aktivista nagyon is *gyakorlatias* megfontolásból, kézzel fogható hasznú, bizonyítható értelmű feladatokat keres, s talál meg a karitatív szervezetekben, szociális munkásként, vagy különböző érdekvédő, jogvédő mozgalmakban és intézményekben. Egy olyan társadalomban, amelyet a felelőtlenség aggasztóan széleskörű elterjedtsége jellemez, az is fontos szempont sokak számára, hogy átélhessék az önként vállalt *felelősség* súlyát, ami legalább annyira emelője az egyénnek, mint terhe; s rendszerint

a résztvevők egymás iránti *kölcsönös tiszteletével* is együtt jár. Azt is többen hangsúlyozzák, hogy e munkákban nincs korlátozó munkaszerződés, s ez *függetlenségérzést* is biztosít, továbbá nem kell betagozódni hivatali hierarchiákba, a főnöknek a beosztott fölött túlhatalmat biztosító viszonyokba, tehát az egyén önértetét nem kezdik ki az egyenlőtlenség negatív hatásai sem.

Az e csoportba sorolható személyek elsősorban tehát a *társadalom foglalkoztatási rendszerének* főáramával, hivatalosan preferált munkafarmáival szemben „alternatívok”, (legyen szó akár a nagy mértékben elbürokratizált és alkalmazottjait időnként agyonterhelő állami, akár a munkavégzők képességeit, energiáit gyakran szintén szélsőségesen kizsákmányoló magánszektor által kínált munkalehetőségekről); s gyakorta tevékenységük tartalmával is e foglalkoztatási rendszer kritikáját nyújtják. A munkanélküliek körében végzett szociális munka, a sérült emberek támogatása például arra adott válasznak is tekinthető, hogy a társadalomban uralkodó *versenyelv, piaci logika, teljesítménykényszer* kiszelektálja azokat, akik nem felelnek meg az ezen elvek szerint szerveződő világnak, (vagy hátrányban vannak e világ logikája szerint). Az ilyen kiszorulókat támogatása, életük értékesként elismerése, speciális értékeik hangsúlyozása a teljesítményelv, a mindenek fölé helyezett haszonelv indirekt kritikája is. A fellépés a kiszolgáltatottság különböző fajtái ellen,¹⁵⁹ a gyerekek és egyéb kiszolgáltatottak védelmében (vagy akár az állatok kiszolgáltatottsága ellen szót emelve) a társadalom dezintegráltságával, atomizáltságával, az empátia hiányával való szembeszögülés is: a „*mindenkire szükség van*” szemlélete, a hajléktalanokkal, mélyszegénységben élőkkel vállalt szolidaritás egy humanisztikusabb, igazságosabbnak remélt világrend jegyében próbál szembenenni a mainstream szelektáló hatásaival. Hasonló eszmények vezetnek az önkéntesség azon formáit, amelyek más országok, szegény, háború-, betegségepusztította társadalmak embereivel vállalnak szolidaritást; ez esetekben gyakran az a motiváció is jelen van, hogy kilépve a modern civilizáció világából levetkezzék annak élet- és természetidegen, irracionálisan pazarló és enervált, dekadens jellegét, s *feltöltődjenek* a nehéz kihívások, az emberhez méltó nagy feladatok energiáival.¹⁶⁰

Gyakran az e csoportba soroltakhoz sok mindenben hasonló motívumok vezetnek olyan emlé-

159 Például 7, 44, 67 interjú.

160 Az önkéntességről lásd Bartal – Kmetty 2011; Fényes – Kiss 2011.

tett *vállalkozókat* is, akik szintén közhasznú tevékenységnek kötelezik el magukat; a különbség csak az, hogy ők ezt nem elsősorban egy közösségbe csatlakozva teszik meg, hanem vagy maguk hoznak létre közösségeket, társulásokat, vagy pénzükkel támogatják azokat, vagy egyedül tevékenykednek; s hogy a közhasznú tevékenységet egyes esetekben megpróbálják lehetséges megélhetési formaként is működtetni. E vállalkozások sikere vagy sikertelensége annak fokmérője is lehet, hogy a társadalom integrációs mechanizmusai mennyire biztosítanak lehetőséget a felsorolt alternatívaként felmerülő célok rendszerbe-épülésére, illetve mennyire van átjárás vagy mennyire élesek a határok a piaci logikájú mainstream és az alternatív stratégiák között.

A segítők csoportjába sorolhatjuk a „*gyógyítókat*” is. Őket is a szolidaritás, a másokon segítség vezeti. „Alternatívva” az teszi őket, hogy valamilyen sajátos módon, többnyire a hivatalos egészségügyi rendszeren kívül (és gyakran ellenszolgáltatás nélkül, valamilyen más, pénzkereső foglalkozás mellett) végzik tevékenységüket. (A viszonyítási alapot képező „mainstream” tehát az ő esetükben az egészségügyi rendszer fősodrát jelenti).¹⁶¹ Jelentős részben más kultúrákban létrejött megoldásokat képviselnek, ilyenek terjesztői közé szegődnek; e vonzalmaikkal közvetve a saját társadalmuk bírálatait is adják, amelyről úgy látják, a maguk eszközeivel kevésbé tudják kezelni a problémákat (e tekintetben attitűdjük – a saját civilizációjuk domináns rendszerükből való kivonulásuk – hasonló a más országokban feladatokat vállaló önkéntesekhez, a különbség az, hogy ők nem pusztán a maguk személyiségének megerősítését, energiáik feltöltődését nyerik a másik kultúrából, hanem annak előnyeit a hazai társadalomban is terjesztetni igyekeznek).¹⁶² Az erős hivatástudat és ezen keresztül öntudat a művészekhez és a sikeres tanárokhoz hasonlóan őket is jellemzi, s annyiban is eltér a mainstreamhez sorolt gyógyítókéttől, hogy míg az egészségügyi rendszerben a felelősség igen megosztott, az alternatív gyógyítók gyakran személyükben vállalják magukra a felelősséget; e tekintetben – az ő „alternatív” jellegük olykor ezzel is jellemezhető – visszatérve azokhoz a szerepekhez, amelyek az egészségmegőrzés rendszerét, az egészségügyet (Foucault által meg-

győzően leírt¹⁶³ ipari és államhatalmi jellegű megszerződése előtt jellemezték. Sok, a mintánkba került gyógyítóra nem ez a jellemző. Jónéhányan az egészségügyi rendszeren belül tevékenykednek; az ő „alternativitásuk” gyakran csak (a jó tanárokéhoz hasonló) fokozott hivatástudatukban, véleményüket mindig és mindenkivel szemben vállaló „nehéz ember” voltukban van. A megkérdezett gyógyítók között szembetűnő a *holisztikus* szemlélet gyakorisága: a mintába került pszichológusoknak szinte mindegyike például az ember egészben való szemléletét, rendszerként való megközelítést képviseli, s ez is alternatíva a gyógyítás emberi testet és pszichét, az egyes testi szerveket és működéseket még mindig nagyrészt külön kezelő mainstreamjéhez viszonyítva. Külön modellt képeznek azok, akik a gyógyító tevékenységek rendszeréből egy-egy célt kiemelve, arra *mozgalmat szerveznek, szervezetet, alapítványt stb. hoznak létre* (ezzel egyesítve a gyógyító, az aktivista – s egyes esetekben akár a vállalkozó – említett sajátosságait). Gyakran személyes, családjukban történt tragédiák, tapasztalatok vezetik őket erre az útra, de ők – s az interjúkészítők vélhetően éppen ezért tartották őket „alternatívoknak” – nem álltak meg a személyes nehézségekkel való küzdelemnél, hanem azt azonnal kitágították a hasonló nehézségekkel küzdőkkel való szolidaritás, segítségnyújtás útjává. S ez is valóban alternativitást jelent a mainstream szolidaritáshiányos, a társadalom tagjait atomizáló, az individualizmust túlfutató tendenciáival szemben.

A további modellvariációk már nem egy-egy hivatásfajtaéhoz köthetők.

Hitek

4. *A hit, a spiritualitás, transzcendencia iránti igény, a vallásos attitűd* az alternativitás egyik fajtája lehet egy szekularizált, gazdasági, társadalmi rendszerét minden transzcendenciától elválasztva formáló társadalomban. Mégis furcsa lenne „alternatívként” beszélni olyan életstratégiáról, amelynek különböző formái a társadalom tagjainak nagy részére jellemzőek. (S a jelen körülmények között már az sem érvényes, ami az államszocializmus idején, hogy az államhatalom, a hivatalosság vallásellenes lenne, s ez tenné a hívőket „alternatívva”). Olyanoknak, akiket elsősorban mélyen átélt vallásos hitük alapján választottak az interjú készítői az „alterna-

161 Az egészségügyről lásd például Losonczy 1989.

162 Természetesen a kétféle segítőtvevényesség hasznosságában nincs értékkülönbség; e tekintetben mindegy, hogy az általuk felkínált segítség más, balsorsú népek tagjait vagy saját honfitársaikat éri el.

163 Foucault 2000.

tívak” körébe, e hiten kívül további megkülönböztető sajátosságai is vannak. Egyrészt a spiritualitás mindegyiküknek fokozott belső harmóniát, vonzó, (kiválasztóik számára is szembeűnő) *lelki egyensúlyt* ad. Ez nem minden, magát hívőnek tartó ember sajátja, interjúalanyaink többségének azonban igen. Valamennyien olyan emberek, akik *teljes életükkel igazolják, mindennapi életükben gyakorolják elveiket*, (tehát mélyen belsővé tették azokat, s elveik és gyakorlatuk ekképpen összhangban vannak – ez sem minden „vallásos” emberre jellemző). Többen közülük olyan *belsőleges hitel* élnek, amely a transzcendenciát közvetlen kapcsolatba hozza a mindennapi élettel, annak etikai tartalmát adva. Némelyek azt hangsúlyozzák, hogy a transzcendenciához való viszonyukban nekik nincs szükségük közvetítőkre, az *személyes vallásosság*, s vannak, akik azt is kiemelik, hogy az egyházak nem igazán szolgálják azt a hittel áthatott életeszmenyt, ami őket vezérli. Persze sokan az interjúalanyok közül aktív, „gyakorló” tagjai egyházuknak, sőt, papok, szerzetesek is vannak közöttük; ezeket az egyházi személyeket viszont kiválasztóik – a fent említett sajátosságaiuknak köszönhetően – paptársaik, szerzetestársaik közül is kiemelkedőnek, választott életútjukat nem szokványosnak, rendkívülinek tekintik. (Az egyházzal, mint részben elidegenült szervezettel szemben egyesekben kialakult kritikai alapállás többeknél azért nem vezetett az egyháztól való elfordulásra, mert annak egyes papjaiban lelkesítő példára, az eredeti eszményeket közvetítő, igazi hívő „lelki pásztorokra”, példaemberekre találtak. S a mintánkba került egyházi személyek jelentős része éppen ilyennek mutatkozik). Hívó interjúalanyaink többségének közös vonása, hogy bár többen közülük „beleszúlettek és belenőttek” vallásukba, nem tekintik azt kétszen kapott szabályrendnek, hanem erős belső motívumokat követnek: az igényt a *saját belső út*, és a *belső rend* megteremtésére, a *transzcendenciával* való kapcsolatra, arra, hogy az egyén élete ne záródjék be az individualitásba, hanem *magasabb célokhoz* kapcsolódjék. A hit azáltal, hogy áthatja, *meg is emelje, nemesebbé tegye* a mindennapi létet. Akár tudatosan-keresően, akár ösztönösen mindannyiukban hatnak *etikai igények*; nem külső parancsok, hanem belülről kiküzdött rendezőelvek; a dogmatizmussal szemben a nyitottság jellemző rájuk. Többségük az eredeti evangéliumi üzenet, a „jó hír” jegyében az egyik létparancsnak tekinti azt, hogy „örömmel kell megélni az életet”, azt Isten adományának tekinteni, minden eleméhez szeretettel közeledni, ami persze *felelősséget* is magában foglal. Az effajta

vallásosság kiegyensúlyozottsága két rossz véglettel: a világot „siralomvölgynek” látó, az életet szenvedésként felfogó alapállással és a felelősség nélküli hedonizmussal is szemben áll. Az eddig bemutatott modellek tagjai között is sok a hívő, akiket éppen a hitük segít művészetükben, tanító vagy gyógyító tevékenységükben, a vállalkozásukhoz szükséges kitartásban. A társadalom mainstream-jével legfőképpen abban helyezhetők szembe, hogy távol áll tőlük annak *lélektelen materializmusa*, a minőséget nélkülöző *menyiségelvűsége*; mindenekfeletti *haszonlogikája*, külsőségekkel foglalkozása, ahelyett, hogy a bensőjükben raknának rendet, s reális önértékeléssel, önbizalommal a test-lélek-szellem harmóniájára törekednének.

A többségükben keresztény hívők mellett szerepelnek az interjúkban buddhista, hinduista, muszlim és zsidó hívők is: a fent említett sajátosságok e különböző hitek követőinek általában közös jellemzői. Aki felnőttként úgy döntött, hogy felnevelő vallása helyett valamelyik – európai szemmel „egzotikus” – spirituális utat választja, abban nyilván munkált a saját civilizáció (és a felnevelő vallás, egyház) mainstream-jével való elégedetlenség is, a kiábrándulás annak kiüresedett formalizmusából, az egyházak dogmatizmusából, (s ennyiben az ő attitűdjük is rokonítható a maguk feladatát távoli országokban megtaláló önkéntesekével). De valamilyen szempontból mindannyian „ugyanoda” érkeznek; ebben vagy abban a szemléleti rendszerben belső békére, etikai iránytűre, szeretetre-szolidaritásra és a transzcendencia felemelő érintésére találva. Az „orientalista” vallások és életgyakorlatok keresztény gyökerű felvállalói többnyire a vallások közti „békét” is megkötik: többen meg is fogalmazták, hogy az ő hitükben, szemléletükben összefonódnak, egymást erősítik a keresztény és a (többnyire a maguk nyugati életviteléhez és szemléletéhez igazított) keleti tanítások.

5. Hívői nem csak vallásoknak lehetnek. Magasabb célokhoz világi eszmék követése is kötheti az embert. Több interjúalany a világi *humanizmus* (az embervoltra való büszkeség és a többi ember iránti felelősség) etikai alapállásában talál hasonló, belső egyensúlyt is adó életelveket, mint a vallásos hívők.

6. A valláshoz hasonló erős emocionális töltést ad sokaknak a *nemzeti elkötelezettség* is. Ha leválasztjuk erről a ma olyannyira felkorbácsolt politikai indulatokat, a nemzetet olyan közösségformának találhatjuk, amely magához vonja az em-

ber identitás-adó érzelmeit; több interjúalanyunk erős szenvedéllyel, bensőséges érzelmekkel beszél a nemzetéhez fűződő viszonyáról, amelyben benne van az egyént az individuális életkereteknél tágabb horizontokhoz kapcsoló magasabb cél, a közösségért vállalt felelősség,¹⁶⁴ a nemzet érdekeiből levezett etikai premisszák. Az e modellt követő interjúalanyok nagy része a maga nemzethez tartozását mint beágyazottságot (anyanyelvébe, kultúrájába, lakóközösségébe, felnevelő közösségébe illeszkedést) az ember természetéhez-tartozásához hasonló módon éli meg, s szemléletükben a nemzeti érzések többnyire összefonódnak a természetesség, a hagyományokhoz fűződő szerves kapcsolat eszményével, a hagyományok továbbéltetésének igényével. Ezekhez kötődve ők is elhatárolódnak a *globalizáló* mainstreamtől, s annak a nemzeti érzésektől idegen (a nemzet érdekeivel pedig általuk szembenállónak érzékelt) elemeitől. Az általuk használt megfogalmazásokat sorolva: az individualizáció és az urbanizáció túlfutásával, a kulturális sokszínűség sorvadásával, a technokrata és haszonelvű szemlélettel, a neoliberalizmussal, a közösségek gyöngülésével, az erőforrások pusztításával. A természetesség és a hagyományok továbbvitelének igénye kritikussá teszi őket a „túlpörgés”, a munkahajza jelenségei iránt is.

Civilek, kivonulók, koherens életük

Több más módon is megvalósulhat „alternatív életstratégia”.

7. Egy demokratikus hagyományokban szegegyebb, önszerveződő közösségeitől a diktatúrák által megfosztott társadalomban a *civil szerveződésekben* való aktív részvétel, s főként az ilyenek kezdeményezése a szűkebb értelemben vett politikai magatartást is alternatív jelleggel ruházhatja fel. A mainstream itt a pártpolitizálást jelenti, s „alternatívnak” azok látszanak, akik hangsúlyozottan „civilként” fogalmazzák meg társadalom- és hatalom-kritikát; s akik elutasítva a pártok közti csatározásokat,

állóháborúkat, azt képviselik, hogy az embereknek saját kezükbe kell venni sorsukat, s nem a pártok közvetítésével (és a pártpolitika – gyakran kölcsönös gyűlölködéshez vezető, a meglévő ellentéteket elmélyítő – módszereivel), hanem közvetlenül kell érdekeiket illetve a különböző közérdekű ügyeket képviselni. Viszonylag sokan vesznek részt az interjúalanyok közül civil szerveződésekben, s még többben hangsúlyozzák ezek fontosságát.¹⁶⁵

8. Míg a civil szerveződések azt az életstratégiát választják, hogy igyekeznek minél aktívabban részt venni a közügyekben, és ily módon mintegy „kívülről befelé” hatást gyakorolni a mainstreamre, sokan az ellenkező irányt, a „*kivonulást*” választva válnak alternatív mintaadókká. A „kivonuló” attitűdben többnyire az a vélemény tükröződik, hogy a társadalom magjában, a mainstream uralta terepen nem valósíthatók meg a kívánatos célok. Ez rendszerint olyan korszakokban válik jellemzővé, amikor az uralkodó viszonyok mind kevesebb vonzó vonással, jövőperspektívát adó tartalékkal rendelkeznek, de ugyanakkor kereteik túlságosan stabilnak látszanak ahhoz, hogy (közeli) lényegi változásban lehessen reménykedni. Victor Turner, aki a társadalmakat 1) az embereket /az eredeti összetartozás és egyenlőség szellemében/ összekötő és a különböző, az igazságosság szellemét felelevenítő eszmények jegyében való megújulásra nyitott „*communitas*, valamint 2) a különbségeket erősítő, a társadalmi viszonyokat stabilizáló (a civilizációk kialakulásával kialakuló és mind bonyolultabb szerkezetekben megvalósuló) „*struktúra*” kettőségében ábrázolja – s azt vallja, hogy az egyik komponens túlfutása mindig a másik erősödésének szükségességét hozza magával –, a „kivonulókat” a „*communitas*” képviselőiként jellemzi.¹⁶⁶ A „kivonuló” egész életvitelükkel kifejezik, hogy más utat választanak, mint a főirány, de azért nem tűnnek pusztán individualista különcöknek, azért jelenthetnek vonzó példát mások számára, mert a választott életvitel valamiképpen az elvesztettnek, visszaszorultnak érzékelt harmonikusabb állapot közös élményét és közös igényét mozgósítja. A mai „kivonuló” gyakran az urbanizáció negatívumaival helyezik szembe a maguk választott életformáját: a kivonulást nem mindig a szó szoros értelmében megvalósítva. (Vannak közöttük, akik

164 Sokan azok közül, akik valamilyen mértékben elfogadják a társadalom vertikális tagolódását, ezt úgy tudják összeegyeztetni az igazságosság-eszménnyel, hogy az elit felelősségét hangsúlyozzák: „Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre és az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon” (Bibó 2004:418).

165 Lásd például 7, 35, 105, 109, 114, 159, 164, 171, 179, 180, 187, 206, 238, 241 interjúk. Lásd erről: Kondorosi 1998; Gerő 2012; és Kuti–Marschall (www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC).

166 Turner 2002.

vidékre, olykor még a falvaktól is távoli tanyákra költözve tudják megteremteni a maguk számára kívánatos „alternatív” életformát, mások viszont a városi közegben maradvá törekszenek az – általában egyébként a vidéki létehez, annak többnyire némileg idealizált képéhez kapcsolt – *közösségibb-személyesebb, természetközelebbi, a hagyományokra, a lokális értékekre, a kooperációra, a környezet védelmére* épülő életvitel megteremtésére). A kivonulás nem ritkán a szó szoros értelmében is közösségi jellegű: egy-egy kis közösség (többnyire baráti családok közössége) együtt próbál meg felépíteni egy, meggyőződésük szerint tisztább, emberibb életformát.¹⁶⁷ A „kivonulók” olyan eszmevilágot képviselnek, amely sok vonatkozásban a ’60-as évek alternatív mozgalmaihoz kötődik. Ez a nemzedék előbb a hippie-ideológia megjelenésével szegült szembe az ipari társadalommal és militarizmusával, a konformizmussal és konzumerizmussal, majd viszonylag széles tömegek csatlakoztak a zöld mozgalmakhoz, lettek a környezettudatosság, a természetvédelem képviselői.¹⁶⁸ A gondolatrendszer a kilencvenes évek konzervatív hullámával találkozva a modernizmus kritikáját sok esetben összekapcsolta a népi-nemzeti szellemiség hagyományélesztésével és a vallási megújulás iránti vonzalommal is. A gondolatrendszer középpontjában a *haszonelvű mainstream kritikája* áll: elutasítása annak a szemléletnek, amely a természetet erőforrásnak tekinti, kizsákmányolja; az embert elidegeníti, természetellenes életformákba kényszeríti, képességeit elsorvasztja, egyszerűsíti. Ezzel szemben fogalmazódik meg a természettel való egység, a természet tiszteletének eszménye, a diverzitás megbecsülése és védelme, amelyben a természeti diverzitás minta a társadalmi, emberi és kulturális diverzitás számára is.¹⁶⁹ Eszmény számukra a személyre szabott és közösségbe ágyazott, nem elidegenedett, az élet természetes alap-értékeit felerősítő, azokat megbecsülő életforma. Hasonlóképp a függetlenség, a tág értelemben vett önellátás képessége, az emberi alkotóképesség, az esztétikum és a kétkezi munka együttes kultusza. A természetesség eszményítése gyakran puritanizmusban is megnyilvánul (a fenntartható fejlődés elvével összhangban a felesleges dolgok kiiktatását, a szükségletek önkéntes, belső meggyőződésből vállalt redukálását is jelenti).

167 Különösen kedvező terepet nyújtanak ehhez egyes elnéptelenedett falvak, ahol a „kivonulók” zárt és teljes faluközösséget tudnak teremteni. Lásd például a somogyi Visnyeszéplak történetét.

168 Klaniczay 2003.

169 A diverzitásról lásd például Csányi 2000.

Mindezzel igen sokféle változatban lehet találkozni, a szélsőséges (például még az ünnepeket is „feleslegesként” kiiktató) puritanizmustól az egész életből ünnepet csináló (a természet nagyszerűségét ünneplő) ritualizmusig. Egyes esetekben a „kivonulás” a „hivatalos” világtól való idegenség jegyében az ahhoz kötő kapcsolatok minimalizálására irányul, máskor egyszerűen az egészséges élet vágya vezérli; van, amikor az elsődleges cél szépnek, de megtámadottnak látott értékek és életformák őrzése, s van, amikor felkészülés az egész civilizáció összeomlásának lehetőségére. A különbségek folytán közülük sokan talán nem is fogadnák el, hogy közös nevezőre hozzák őket, hiszen lehet, hogy a vallásos és erős nemzeti elkötelezettségű „kivonuló” a hippie-szemléletűekben a dekadens „túloldal” képviselőit látja, az alapvetően lázadó attitűddel bíró „kivonuló” meg tiltakozna az ellen, hogy neki bármi köze is lenne „konzervatívizmushoz”. A közös vonások mégis szembetűnőek. Nem véletlen a szecesszió iránti vonzalom sem (már a hetvenes évek óta). A mai kivonulók szellemisége ugyanis kétségkívül rokon Henry David Thoreau, William Morris és mások tizenkilencedik századi kivonulásával.¹⁷⁰ Ők is az ipari társadalom, a természetre rátelepedő elgépiesedés, a túrurbanizáltság, a lélektelen bürokratizálódás, a haszonelvűség (és gyakori megfogalmazásuk szerint: a kizsákmányolás és a nyárspolgári önelégültség) világával fordultak szembe, ők is *viszszakanyarodtak* az elhagyott természeti alapokhoz, ők is nagyra becsülték a népi hagyományokat és rájuk is nagymértékben hatottak a (természettel való harmónián alapuló) keleti filozófiák, (amelyekhez ők is társítottak – a romantikában újra-felfedezett – őskeresztény elemeket). Vannak azonban különbségek is: a huszonegyedik század eleje nem a tizenkilencedik század. A közben eltelt több mint száz esztendőben egyrészt folytatódtak a korábbi tendenciák, s a mai viszonyok között a korábbiaknál nagyságrendileg nagyobb mértékű elgépiesedés, urbanizáltság és individualizáltság jellemző; mára az akkor az ipari társadalommal még többé-kevésbé szembehelyezhető mezőgazdaság is ipari jellegűvé vált. Kialakult a fogyasztói társadalom, ami minden korábbinál szélesebb körben és hatékonysággal terjeszti az anyagi javak kultuszát. Az individualizáció

170 Lásd Thoreau 2008; Morris 1973. Nálunk Körösfői-Krieschék, Nagy Sándorék közössége indult el hasonló úton a huszadik század elején a gödöllői telep létrehozásával, ami nem egyszerűen művésztelep volt, hanem életforma-kísérlet is. A magyar kísérletekről lásd Gellér – Keserü 1987; Kós – Gall 2002.

az akkor még nagyrészt eleven közösségi életformák nagy részét felszámolta (a faluközösségektől a különböző városi „testvériségeken” át a többgenerációs nagycsaládig).¹⁷¹ A diktatúrák és világháborúk tapasztalatairól nem is beszélve. Mindez azt jelenti, hogy egyrészt a „kivonulók” által tagadott erők sokkal nagyobbak lettek, másrészt ők maguk sem tudják teljesen kivonni magukat a fejlemények hatásai alól. A mai „kivonulók” legyenek bármilyen lelkes hívei például a kézműves-eszménynek és a természetelvűségnek, valamilyen szinten többnyire beépítik életükbe a high-tech eszközöket is, (tudatosan vállalva azok ésszerű keretek közti használatát). Az ő közösségeszményükben jóval erősebb az individualitás védelme, mint a tizenkilencedik században volt. Önellátás-elképzeléseikbe beépültek a háborús nélkülözések szülei-től-nagyszülei-től átvett tapasztalatai is. De nemcsak másként, más tapasztalatok birtokában követik lényegében ugyanazokat a célokat – arculatuk egésze is más jellegű. A tizenkilencedik századi szecesszióban több volt a tudatos szerepjátszás (ma, a virtuális valóságok világában a szerepjáték és a valóság közti határok sokkal kevésbé élesek); a tizenkilencedik századiaknál (a romantika szellemiségében élve) sokkal hangsúlyosabb volt az élet-, és halálkultusz, (a dekadens mainstream elutasítása közben az akkor új irányzatot magát is áthattották a dekadens korszakok jellegzetességei, ettől a mai kivonulók életérzése többnyire mentes). A fő különbség pedig talán az, hogy míg a tizenkilencedik századi kivonulás – bár szándékuk szerint a világ megújítására irányult – (a teljesen más irányba száguldó világban) a marginalizálódás vállalását is jelentette; a mostaniak – minthogy a „zöld ideológia” a korszak egyik erős befolyású eszménye –, még amikor a szó szoros értelmében is „elvonulnak a világtól”, alternativitásukat a két legfőbb lehetséges alternatíva között választásként élhetik át.

9. Interjúalanyaink közül sokakat azért választanak az interjúk készítői, mert életük a „*reneszánsz emberhez*” kötődő képzeteket idézi: sokoldalúak, számos – olykor egymástól távoli – területen is kipróbálják képességeiket, s az ilyen életfelfogás vállalása is nagyon elüt attól a szemlélettől, amit a mainstream sugall. (Mivel ez a sajátosság több, a

fentiek során különböző csoportokba sorolt válszóóra is jellemző, sajátosságaikra még a következő alfejezetben is visszatérünk).

10. Végül mindenképpen ki kell emelnünk interjúalanyaink azon csoportját, akiket nem különös tevékenységük, s nem is a mainstreammel így vagy úgy szembeforduló attitűdjük alapján tartanak kiválasztóik „alternatívnak”. Az ő esetükben a vonzó személyiségminta, az autentikusként megélt élet, a koherenciaérzés, a hitelesség, az elvek és gyakorlat egysége a meghatározó. Ha feltételezzük, hogy a mainstream nem tesz lehetővé igazi harmóniát, (mert a túlpörgést, a teljesítményhajsztát és az embereket egy-egy „hasznos” vonásukra redukáló, s ezzel személyiségüket megcsonkító életviteleket preferálja), akkor nyilvánvalóan „alternatív utat” képviselnek azok, akik egy ilyen világban is képesek a belső harmónia megteremtésére, s kiemelkednek azok sokaságából, akik távol vannak ettől. Az *önazonosság, az egységben tartott élet, a harmonikus kapcsolatok, a kedvesség, szeretetteljesség, a „szépen élni”* eszménye ritkasága révén is külön értékkel ruházódik fel. Ilyen példaképpül választott embereket sok interjúkészítő a saját családjában talál, (mások baráti körükben, kollégáik, tanítóik, egyéb ismerőseik között lelik fel őket). Ezekhez az emberekhez gyakran „semmi különös” sem fűződik, (van, aki önmagát is „átlagos hétköznapi emberként” definiálja), a harmónia, a derű, a pozitív gondolkodás azonban azt sugározza, ami *minden alternativitás* közös lényegét adja: a jelen sok szempontból negatívnak, igazságtalannak, csonkítóknak, torzítóknak, emberellenesnek látott mozzanatainak ellentétét.

A több mint kétszáz interjúalany között a legkülönfélébb életkorú emberekkel találkozhatunk. Alternativitásuk nem mindig jelenti azt, hogy amit képviselnek, eltér a kor divatjaitól (hiszen például a környezetvédelem vagy a sérültek segítése az utóbbi időben divatosnak is mondható); a lényeg mindig az, hogy az uralkodó társadalmi viszonyok integrálják-e ezeket a divatokat a maguk érdekei szerint alakítva azokat, vagy sem. Az „alternatívokban” az a közös, hogy életformájukban nem az uralkodó viszonyok által sugárzott értékrend dominál, hanem *saját értékrendjük*. Ez a saját értékrend származhat jóval régebből, mint a fennálló világrend, (sok esetben éppen azért is más, mint a „mainstream”, mert a mainstream éppen ennek vagy annak a szemlélet-

171 Az urbanizáció és individualizáció tendenciáiról lásd például Lasch 1996; Bauman 2003; A Gergely – Bali 2007; Csanádi – Ladányi 1992; Csizmady 2008; Csizmady – Csurgó 2012; Dúll 2010; Enyedi 2007; Hankiss 2005; Kovács 2012; Szirmai 1988, 2007; Utasi 2004.

nek a *visszaszorításával* lett mainstream-mé).¹⁷² Ám sosem ez a lényege – hiszen akkor el lehetne intézni képviselőit azzal, hogy egy „túlhaladott”, „múltbeli” szemléletet, értékrendet képviselnek. Az itt használt értelemben „alternatívának” akkor tartanak valakit, mintáját, példáját akkor érzik tiszteletre méltónak, amikor – származzék ez a minta a régmúltból vagy a legújabb időkből – egy másféle (emberibb, igazságosabb, stb.) jövő lehetőségét látják benne.¹⁷³

Felhasznált irodalom

A. Gergely András – Bali János szerk. 2007 *Városképzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai*. MTA PTI – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest.

Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2012 Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 343-357.

Albert Fruzsina – Dávid Bea 2007 *Embert barátjáról*. Századvég, Budapest.

Babbie, Earl 2003 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi, Budapest.

Barcza Dániel 2011 Szociálisan érzékeny design. *Kultúra és Közösség*, 3:49-54.

172 Ez érvényes a bensőséges vallásos hittel átitatott világképre, vagy a hagyományos közösségi etikára éppúgy, mint például az úgynevezett szocialista társadalmakban elültetett, s a rendszerváltással idejétmúlttá tett értékekre. (Társadalmi igazságosság, szolidaritás, munkához, kultúrához, egészségügyi ellátáshoz való alanyi jog). Más-más módon, de a jelenlegi mainstream ezek mindegyikét kiszorította a terjesztett értékrend centrumából.

173 Amikor Kovács András 1964-ben bemutatta *Nebéz emberek* c. filmjét, a mainstream Magyarországon egy dogmatikus, a piaczgazdaságot tagadó szocialista ideológia volt. Kovács filmjében olyan, akkor alternatív értékeket képviselő emberek jelentek meg – az innováció, a vállalkozói szemlélet, a teljesítmény- és sikerorientáció, a gazdasági racionalitás reprezentánsaiként –, akik nyomában aztán mind nagyobb hangsúlyt kaphatott az a folyamat Magyarországon, amely végül átvezetett a piaczgazdaságba. Ez tehát akkor ebből a szempontból „úttörő jelentőségű” film volt. Nem állítható, hogy a jelenleg bemutatásra kerülő alternatívák hasonló módon „hordozzák a jövőt”. De ennek – az ő interjúikban megjelenő célok, értékek, megoldások új mainstreammé váló összeállításának – lehetősége az ő esetükben sem tagadható.

Bartal Annamária – Kmetty Zoltán 2011 A magyar önkéntesek motivációi. *Civil Szemle*, 4:7-30.

Bauman, Zygmunt 2003 *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge.

Beck, Ulrich 2003 *A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég kiadó, Budapest.

Bell, Daniel 1976 *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann, London.

Beniger, James Ralph 1986 *The Control Revolution (Technological and Economic Origins of the Information Society)*. Harvard Univ. Press, Cambridge – London.

Bennett, Andy 2005 Szubkultúrák vagy neotörzsek. *Replika*, 53:127-143.

Bibó István 2004 Elit és szociális érzék. In *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Corvina.

Bodóczky István 2012 *Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről*. UKFA, Budapest.

Bourdieu, Pierre 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Gondolat, Budapest.

Bourdieu, Pierre 2000 *Férfuralom*. Napvilág, Budapest.

Böröcz, József 2010 *The European Union and Global Social Change*. Routledge, London – New York.

Castells, Manuel 2006 *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra II*. Gondolat – Infonia, Budapest.

Cosovan Attila 2009 *Disco. – Design kommunikáció*. Co&Co Communication, Budapest.

Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne – Olt Gergely 2012 *Átváltozóban*. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest.

Csanádi Gábor – Ladányi János 1992 *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai, Budapest.

Csányi Vilmos 2000 *Az emberi természet: humán etológia*. Vince, Budapest.

Csíkszentmihályi Mihály 2009 *Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találékonyság pszichológiája*. Akadémiai, Budapest.

Csizmady Adrienne 2008 *A lakóteleptől a lakóparvig*. Új Mandátum, Budapest.

Csizmady Adrienne – Csurgó Bernadett 2012 A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In Kovách Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 149-167.

- Debord, Guy 2006 *A spektakulum társadalma*. Balassi, Budapest.
- Dúll Andrea 2010 *A környezetpszichológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest.
- Enyedi György szerk. 2007 *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA TKI, Budapest.
- Eriksen, Thomas Hylland 2006 *Kis helyek, nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat, Budapest.
- Eriksen, Thomas Hylland 2009 *A pillanat zsarnoksága. (Gyors és lassú idő az információs társadalomban)*. L'Harmattan, Budapest.
- Feischmidt Margit 2007 A megalapozott elmélet. In Kovács Éva szerk. *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban*. Regio könyvek, Budapest, 234-242. www.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Ferge Zsuzsa 2010 *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához)*. Napvilág, Budapest.
- Ferkai András 2009 „A jövő nemzedék egészsége fontosabb minden stíluskérdésnél” Építészek a falukutatásban és a népi szociográfiában a két háború között. *Kommentár*, 1:21-35.
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella 2011 Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség*, 1:35-47.
- Foucault, Michel 2000 *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Corvina, Budapest.
- Garnham, Nicolas 2000 *Emancipation the Media and Modernity. (Arguments about the Media and Social Theory)*. Oxford Univ. Press, Oxford – New York.
- Gazsó Ferenc – Laki László 2004 *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág, Budapest.
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba szerk. 2006 *Ifjúságszociológia*. Belvedere, Szeged.
- Gellér Katalin – Keserü Katalin 1987 *A gödöllői művésztelep*. Corvina, Budapest.
- Gerbner, George 2000 A média rejtett üzenete. Osiris – MTA – ELTE, Budapest.
- Gerő Márton 2012 A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után. In Kovács Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 317-343.
- Habermas, Jürgen 2001 *A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete)*. Új Mandátum, Budapest.
- Hankiss Elemér 2002 *Új diagnózisok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér 2005 *Az ezerarcú én*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér 2006 *Félelmek és szimbólumok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér 2012 *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*. Osiris, Budapest.
- Hankiss Elemér – Heltai Péter szerk. 2010 *Té rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*. Médiavilág Kft, Budapest.
- Inglehart, Ronald 1990 *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Inglehart, Ronald 1997 *Modernization and Post-modernization*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1983 *Értékrendszereink*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2007 *Túlélési stratégiák*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013/a *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Typotex, Budapest.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013/b *A szellemi termelési mód*. Kossuth, Budapest.
- Klaniczay Gábor 2003 *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Noran, Budapest.
- Kondorosi Ferenc 1998 *Civil társadalom Magyarországon*. Politika + Kultúra alapítvány, Budapest.
- Kopp Mária – Kovács Erika szerk. 2006 *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kós Károly – Gall, Anthony 2002 *Kós Károly emlékezete*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Kovács Imre 2012 *A vidék az ezredfordulón*. Argumentum, Budapest.
- Kovács Éva 2007 Interjú módszerek és technikák. In Kovács Éva szerk. *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban*. Regio könyvek, Budapest, 269-277. www.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.

- Kuti Éva – Marschall Miklós szerk. A harmadik szektor. www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC Utolsó megtekintés 2013. május 8.
- Lasch, Christopher 1996 *Az önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- Lányi András 2007 *A fenntartható társadalom*. LHarmattan, Budapest.
- Lányi András 2010 *Az ember fája a földnek – utak az ökofilozófiához*. LHarmattan, Budapest.
- László Ervin 2009 *Új világkép. A tudatos változás kézikönyve*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Losonczy Ágnes 1989 *Ártó-védő társadalom*. KJK, Budapest.
- Molnár Tamás 1996 *Az értelmiség alkonya*. Akadémiai, Budapest.
- Morton, A. L. ed. 1984 *Political Writings of William Morris*. Lawrence and Wishart, International Publishers, New York.
- Mugleton, David 2005 A poszt-szubkulturalista. *Replika*, 53:111-126.
- Noëlle-Neumann, Elisabeth 1984 *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion. Our Social Skin*. Chicago, University of Chicago Press.
- Novák Ágnes 2011 Öko-otthonok. *Kultúra és Közösség*, 3:29-48.
- Rosta Gábor 2009 *A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején*. Leviter Kft, Budapest.
- Rokeach, Milton 1984 A nézetek rendszerének szerveződése. In Hunyady György szerk. *Szociálpszichológia*. Gondolat, Budapest, 469-490.
- Rokeach, Milton 1973 *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York.
- Ságvári Bence 2012 Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovách Imre et al szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 317-343.
- Schulze, Gerhard 2000 Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő*, 1-2:135-157.
- Somlai Péter 2013 *Család 2.0*. Napvilág, Budapest.
- Szabó Ildikó 2009 *Nemzet és szocializáció*. LHarmattan, Budapest.
- Szalai Erzsébet 2011 *Koordinátákon kívül. Fiatal felnöttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Szentpéteri Márton 2010 *Design és kultúra (befogadó design-kultúra)*. Építészfórum, Budapest.
- Szirmai Viktória 1988 „Csinált” városok. Magvető, Budapest.
- Szirmai Viktória 2007 A magyar nagyvárosi térségek társadalmi jellegzetességei. *Magyar Tudomány*, 6:740-758.
- Terbe Teréz 2012 Szocio és öko. A közösségi gazdálkodás dilemmáiról. *Eszmélet* 95:5-27.
- Thoreau, Henry David 2008 *Walden. A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Fekete Sas, Budapest.
- Turner, Victor 2002 *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest.
- Utasi Ágnes 2004 *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. MTA PTI, Budapest.
- Utasi Ágnes 2008 *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre*. Új Mandátum, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel 1998 *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century*. The New Press, New York.
- Weber, Max 1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max 1987 *Gazdaság és társadalom*. KJK, Budapest.